

Мукашова А.С.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЕП МАДАНИЯТЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Мукашова А.С.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

A.S. Mukashova

THE CULTURE OF SPEECH IN THE EPIC "MANAS"

УДК:377:56.7

Макалада «Манас» эпосундагы кеп маданиятынын маселелери талкууланат.

В статье обсуждаются вопросы культуры речи в эпосе «Манас».

The article discusses the culture of speech in the epic "Manas".

Көркөм ой жүгүртүү менен эл турмушунун тарыхын түзгөн бай эпикалык материалды эч коромжусуз азыркы учурдун окурмандарына жеткирген кыргыз элинен чыккан көркөм ойлоонун чеберлери биздин колубузга дүйнөлүк эпиканын шедеври «Манас» эпосун сактап берди. Уламалуу зор эпосту элге жеткирүүдө манасчылардын эмгектери бир кыйла чоң. Кыргыз элинин баатырдык улуу эпосу – «Манас», анын уландылары болгон «Семетей», «Сейтек» дүйнөлүк маданияттын тарыхында сейрек кезиккен байыркы баалуу мурастардын бирден-бири болуп эсептелет. «Манас» эпосу көлөмү жана мазмуну жагынан дүйнөдөгү ири эпос катары саналат. Элдин бардык турмушун ар тараптан кеңири камтыгандыктан, окумуштуулар «Манас» эпосун энциклопедиялык чыгарма деп бекеринен айтышкан эмес. «Манас» эпосунун тили – өзүнө тарыхый байыркы фактыларды, лексикалык фонддун уникалдуу элементтерин камтыган фольклордук чыгарманын тили.

«Манас» эпосунда сүйлөө чеберчилиги эң жогорку деңгээлде өнүккөн десек жаңылышпайбыз. Сүйлөө чеберчилиги деп пикир алышууну, баарлашууну айтабыз. Сүйлөө чеберчилиги илимий деңгээлде кыргыз тил илиминде 90-жылдардан баштап изилдене баштаган. Ал эми практикалык деңгээлде буга чейин эле өнүккөнүн эпосту мисал келтирүү менен далилдесек болот. Кыргыз элинде маданияттуу сүйлөшүүнүн негизги принциптери, көз караштар, мыкты тажрыйбалар мурда эле чеберчилик менен иштелип чыккан. Ал тажрыйбалар, (элдик оозеки чыгармачылыкта) элдик кемеңгерликтин туундусу болгон табылгалар биздин эпосторго, жомокторго, макал-лакаптарга жана башкага сиңирилген. Маселен, «Манас» эпосу кыргыз элинин көп кылымдардан бери түптөлүп келген лингвистикалык илим-билимин, тилдик туюмун, тилдик ой жүгүртүү тажрыйбаларын жана сүйлөө өнөрүн да көрсөткөн чыгарма. «Манас» эпосу тилдик жактан алып караганда өзүнчө эле бир

жаткан океан. Болгондо да ар бир айтуучунун варианты тилдик өз алдынчалыкка ээ болуп, кыргыз лексикасынын өтө ар түрдүү тармактары, катмарлары боюнча сан жеткис фактыларды өз ичине камтыйт.

Турмуштагы өнөрдүн бардык түрлөрү адамдардын көкүрөгүндө оозеки түрдө өнүгүп сакталып келген. Башкача айтканда эпос дээрлик алгач кептин оозеки формасында айтылып келген. «Манас» эпосу кыргыз элинин турмушунан баян берүү менен бирге кыргыздын маданий жана адабий мурасын ушул күнгө дейре алып келди. Кыргыз окумуштуусу, академик О.Ибраимов «Манас» эпосунун узак кылымдар бою жашоого укук алган көркөм дөөлөттүк табияты тууралуу төмөнкүчө ой айтат: «... Ал аны миңдеген жылдар ичинде ооздон оозго өткөрүп сактап келген кыргыздар үчүн пайгамбардык сөз болгон. Ырас эле «Манаста» аны сактагандар, уккандар жана кошо баштан кечиргендер үчүн жандуу мазмун камтылбаса, эпос биздин күндөргө ушундай толук дооштуу жана көп варианттуу түрдө жетет беле. «Манаста» биздин көп кылымдык тарыхый жашообуз коддолуп жашырылган, керек болсо көңүл коюп жана ойлонуп окуганда гана байкалуучу кандайдыр бир сыр катылган» [2, 21-б.]. Бул туура, «Манас» эпосунда кыргыз элинин бүткүл тарыхы, өтмүшү, жазмышы код менен, ыр саптарынын арасына кылдат жашырылып берилген. Мына ошол улуу сырды, зор билимди манасчылар устаттан шакиртке өткөрүп, кылымдар бою жоготпой сактап келишкен. Ушул «Манас» эпопеясынын кылым карыткан сапарынын өзү кыргыз көркөм сөз өнөрүндө устатчылыктын өтө катуу өнүккөн салты болгондугун айгинелейт. Манасчылар «Манасты» айтканда жандуу дене кыймылдары, өң-түсүнүн ийкемдүү кубулушу менен элдик театрдын элементтери менен бирге коштолгондугунан таасын көрүнөт. Ошентип, ири манасчылар, «Манас» эпосун түзүүчүлөр, аны сактоочулар болуу менен угуучу чөйрөнүн черин жазып, моокумун кандырган дасыккан айтуучу чебер артист да болушкан.

Сүйлөшүү – вербалдык (тилдик) жана вербалдык эмес (тилдик эмес) каражаттар аркылуу адамдардын ортосунда, ойлордун, сезимдердин, информациялардын алмашылышы. Вербалдык сүйлөшүү тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат. Ал эми вербалдык эмес сүйлөшүү мимика, пантомимика, ымдоо, жансоо баш ийкөө, музыка, бий, ар түрдүү

шарттуу белгилери ж.б. аркылуу иш жүзүнө ашат. Кандай гана вербалдык же вербалдык эмес текст болбосун, ал белгилүү бир мазмунга ээ. Биздин сүйлөшүүбүздө шарт- кырдаалдын да мазмуну болот. Ошондуктан сүйлөшүүдөгү шарт-кырдаалдын өзү – текст. Ошондой эле биздин сүйлөшүүбүз стилден сырткары болбойт. Демек, биз дайыма белгилүү бир стилдин талап-жөрөлгөлөрүнө, закон ченемине ылайык сүйлөйбүз, информация туюндурабыз.

Вербалдык эмес каражаттар пикир алышууда сөз менен маалыматты берүү жана кабыл алуу процессинде төмөнкү функцияларды аткарат:

- маалыматты аң-сезимдүү жана аң-сезимге чейинки деңгээлде берүү;
- маалыматка карата өзүнүн ой-толгоосун жана эмоциясын кошуу;
- пикирлешүүнү тынымсыз өзгөртүп туруу;
- таасир этүү жана багыттоо үчүн;
- маалыматтын таасирин жогорулатуу үчүн;

Негизинен «Манас» эпосунда вербалдык жана вербалдык эмес каражаттар колдонулганын, көлөмү жагынан көлөмдүү текст, стиль жагынан көркөм стиль мүнөздүү экендигин белгилей кетүүгө болот. Кеп сөзсүз коммуникативдик процесстин негизги каражаттары – вербалдык каражаттар менен негизделет. Эпосто вербалдык каражат менен бирге вербалдык эмес каражат бирге колдонулат. Манасчы «Манасты» айтып жатканда маалыматка карата өзүнүн ой-толгоосун жана эмоциясын да билдирет. Денесинин кыймыл- аракети да тексттин маанисине жараша өзгөрүп турат. Адамдын башынын жалпы кыймылы жана бетиндеги булчуңдардын абалдарынын өзгөрүшү «Манасты» айтууда дээрлик мүнөздүү. Мимика термини байыркы грек «mimikos» – окшоштуруу сөзүнөн келип чыгып, адамдын башынын жалпы кыймылын жана бетиндеги булчуңдардын абалдарынын өзгөрүшүн түшүндүрөт. Мимикадан сырткары жаңсоо да эпосто жыш колдонулат. Жаңсоо бул адамдын коммуникация процессинде маалыматтарды жеткизүүдө жана кабыл алууда колдонулуучу вербалдык эмес каражат. Жаңсоо сөз менен берилип жаткан маалыматты тактайт, пикирлешүү процессине эмоционалдык боёкторду кошот жана пикирлешүүнүн ылдамдыгын өзгөртөт. Жаңсоонун түрлөрү (иллюстрациялоо, башкаруу, аффектордук ж.б.) эпосто тексттин мазмунуна жараша колдонулат. Манасчынын тулку-боюнун турпаты, анын өзгөрүүлөрү сөзсүз түрдө аныкталган маалыматты, берилип жаткан же кабыл алынып жаткан маалыматтарга пикирин көрсөтөт. Тулку-бойдун абалдары коммуникация процессинде адамдардын статустары, анын жалпы мүмкүнчүлүктөрү боюнча кошумча маалыматтарды берип турат. Сүйлөө учурунда тулку-бой сөзсүз түрдө кыймылдуу болушу абзел. Маалыматты тез жана сапаттуу берүү үчүн тулку-бойдун абалы чөйрөдөгү адамдарга ачык, жагымдуу жана түшүнүктүү болушу зарыл. Манасчылар тулку-бойдун абалын абдан таасирлүү каражат катары колдонушат. Демек,

манасчынын кебинде вербалдык каражат менен бирге вербалдык эмес каражаттар өз деңгээлинде колдонулса, угуучуга ошончолук деңгээлде жеткиликтүү, түшүнүктүү, элестүү да болоору белгилүү.

Эпоско кептин көркөмдүүлүк сапаты мүнөздүү. Кептин көркөмдүүлүгү «Манас» эпосундагы мифтик каражаттар жана түшүнүктөр ушул эпостун жарымын дээрлик ээлеген. Бул мифтердин мазмуну өтө мол болуп, сыйынуучу мифтик түшүнүк, теңир жөнүндөгү мифтик түшүнүк, ата-бабанын арбагына сыйынуу, табияттан тышкары жөнүндөгү мифтик каражаттарды өз ичине камтыган. Мындан сырткары санат ырлары, арман ырлары, кошоктор, бата, түш көрүү, түш жоруу сыяктууларды өз ичине камтыган.

«Манас» эпосундагы этномаданий лексиканын чагылдырылышы аркылуу эпос сүрөттөгөн аскердик-демократиялык доордогу кыргыздын элдүүлүк өзүнчөлүгүн улут катары өнүгүүсүндөгү маданий жетишкендиктерин таанууга болот. Анткени кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары, диний ырым-жөрөлгөлөрү жана дүйнөгө көз карашын өзүнө камтып турат. Дээрлик лексикология бөлүмүн терең өздөштүрүү зарыл. Анткени эпосто историзм, архаизм, фразелогизмдер жыш колдонулган. Сөздүктөр менен иштөөнү да талап кылат.

«Манас» эпосунун кеп байлыгы ошол доордогу элдин тарыхый жашоо- шартын, турмуш-абалын, этномаданий когнитивдик, этнофилософиялык ой жүгүртүүсүн ар тараптан кеңири чагылдырган этнолингвистикалык негизди, өзөктү камтыйт. Кептин сапаттарын «Манас» эпосунун текстин өздөштүрүү менен бирге билимдерин арттырып, кыргыз тилинин сөздүк байлыгын аңдап, өздөштүрүүгө көмөк көрсөтөбүз.

Көп кырдуу турмуш көрүнүштөрүнүн өтө чеберчилик менен көркөм баяндалып, эң таамай жана жанга жагымдуу эстетикалык тарбия берүүчү таасирдүү элестери, каармандардын кылдаттык менен тартылган портреттери кыргыз тилинин байлыгын, көркөмдүк күч-кубатынын чексиз экендигин айгинелеп турат. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу элдик педагогика, элдик маданият, элдик философия, казып жатса да түгөнүс тарбия кенчи, билим берүү казынасы. Бекеринен «Манас» кыргыз рухунун туу чокусу, энциклопедиясы деп Ч.Айтматов белгилебесе керек. Эпосто көркөм сөз каражаттарды сабак өтүүдө пайдалануу окуучулардын сөз байлыгын арттырып, кебинин көркөм, образдуу болушу үчүн эффективдүү шарт түзөт.

Окуучунун кебинин тактыгына, тазалыгына, тууралыгына, логикалуулугуна жана көрктүүлүгүнө көнүктүрүү бир гана кыргыз тили мугалими чече ала турган маселе эмес. Ошондуктан, дегеле башка предметтерде атап айтканда, тарых, эстетика, адеп жана башкаларда балдар менен иштөөдө мугалимдин газета, журнал, көркөм адабияттын үлгү болорлук мыкты материалдарын сабакта пайдалануусу, алардын кебинин таза, көрктүү, туура, так жана логикалуу болуусу үчүн кам көрүп, кыргыздын бай

фолкльорун, андагы мазмундуу, көрктүү накыл кебин, чечендик, элдик акылман учкул сөздөрүн сабакта колдонуусу кептин маданияттуу болушуна таасирин тийгизет деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, кеп маданиятынын баскычтарына ылайык келген коммуникативдик көнүгүүлөрдү окуу процессинде туура пайдаланып, кептин максатына жана сапатына үйрөтүү мүнөзүндөгү жазуу жумуштарынын системасын түзүп, аларды сабакта колдонуунун ыкмаларын туура аныктасак, сабактын практикалык баалуулугу артат.

Адабияттар:

1. Жусупов, К. Байыркынын издери [Текст] / К.Жусупов. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2001. – 328 б.
2. Ибраимов, О. Испытание историей. Размышления и эссе о судьбе Кыргызстана[Текст] / О.Ибраимов. – М.: Международные отношения, 2008. – 160 б.
3. Манас. Энциклопедия [Текст]: 2 томдук / Манас. Энциклопедия.–Б.: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. Т.2. – 432 б.
4. Уметалиева Т. Кеп маданиятынын маселелери[Текст] / Т. Уметалиева // Кыргыз тили жана адабияты. -2000. - №1. -49-54-бб.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: 7 томдук / Кыргыз адабиятынын тарыхы [Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы]. – Б.: Шам, 2002. Т.2. – 616 б. Мазмуну: «Манас» жана манасчылар. Фольклористика.
6. «Манас» - дүйнөлүк маданияттын улуу мурасы [Текст]: Библиографиялык справочник / «Манас» - дүйнөлүк маданияттын улуу мурасы. – Б.: Шам, 2003. – 468 б.
7. Манас [Текст]: Эпос (С.Орозбаковдун варианты) / Манас. – Ф.: Кыргызстан, 1978. Т.1. – 296 б.

Рецензент: к.ф.н. Чолпонбаев А.К.